

STREJFTOG I DEN JUDAISTISKE AFDELING. I

OMKRING EN

NYIDENTIFICERET MOSES MENDELSSOHN AUTOGRAF

AF

R. EDELMANN

I en bogsamling som den judaistiske afdelings på Det kongelige Bibliotek, der rummer så mange gamle håndskrifter og tryk, er det stadig muligt at gøre interessante opdagelser, selv blandt skrifter, der er vel registrerede og beskrevne. Den nyeste opdagelse er gjort inden for professor David Simonsens samlinger. Det drejer sig om et hebraisk håndskrift, der er optaget i registranten under signaturen Cod. Sim. Hebr. Nr. 38. Det er et papirhåndskrift på 58 blade, 22×17,5 cm, beskrevet med en hebraisk kursiv, som den brugtes i Tyskland i det 18. århundrede. Papirbindet, som er af ældre dato, omslutter to oprindeligt selvstændige håndskrifter, af hvilke det første er på 31 blade, idet blad 1, indeholdende titel og eventuelt forord, manglede allerede ved indbindingen, medens det andet omfatter fol. 32 recto til 58 recto. Af første del er fol. 16 verso og 17 recto samt fol. 29 verso til 31 verso blanke.

Håndskriftets første del indeholder på fol. 1 recto til fol. 16 recto det anonyme skrift *Rûah Ĥen* (dvs. Nådens ånd, efter de to første ord i teksten) med to ligeledes anonyme kommentarer på randene. *Rûah Ĥen* udgør en indledning til Moses Maimonides' filosofiske værk *Môreh ha-Névu'kim* med forklaring af de filosofiske grundbegreber. Den tilskrives bl.a. Samuel ibn Ṭibbôn¹⁾ eller hans svigersøn Jakob Anatoli (Sydfrankrig og Neapel, første halvdel af 1200-tallet). Han var en flittig oversætter fra arabisk til hebraisk og har oversat en række skrifter af Aristoteles i arabisk bearbejdelse og af Averroes, hvorved disse værker blev lettere tilgængelige for de europæiske lærde. Hohenstaufferkejseren Frederik II havde kaldt ham til sit hof i Neapel, hvor han havde samlet en hel stab af lærde af forskellig trosbekendelse, og der arbejdede Anatoli på sine oversættelser lønnet af kejseren. *Rûah Ĥen* blev meget læst i middelalderen. Kgl. Bibl. ejer flere gamle tryk af skriftet, deriblandt en udgave

med latinsk oversættelse foretaget af en døbt jøde ved navn Johannes Isak Levita (muligvis identisk med en søn af den kendte sprogforsker Eliah Levita (1468-1549), hos hvem en række af de store humanister lærte hebraisk) med titlen *Physica Hebraea*, Köln 1555.

Fol. 17 verso til 29 recto i håndskriftet findes det hebraiske skrift *Bē'ur Millôt ha-Higgājôn* (ע: Forklaring af udtryk anvendt i logikken), en lærebog i logik, som Maimonides forfattede på arabisk i en alder af 16 år, og som ovennævnte Samuel ibn Ṭibbôn's søn, Moses, oversatte til hebraisk. Også dette skrift er forsynet med to anonyme randkommentarer.

Håndskriftets anden del er derimod af en helt anden karakter. Overskriften lyder: Die Abhandlung der Algebra. Det drejer sig om en kort lærebog i algebra på tysk skrevet med hebraisk kursiv, således som det var skik og brug hos jøderne i det 18. århundrede. Denne sammenstilling af filosofiske og matematiske skrifter på hebraisk og tysk er interessant i sig selv og karakteristisk for de jødiske interesseområder i det 18. århundredes Tyskland. Men det, der giver vort håndskrift forøget betydning, er den omstændighed, at det er skrevet af Moses Mendelssohn (1729-1786), den betydeligste tyske populærfilosof i oplysningstiden. Dette har kunnet fastslås ved en sammenligning med andre af Mendelssohns hebraiske papirer, foretaget på the Institute of Hebrew Manuscripts i Jerusalem. Derved er det også blevet muligt at tyde ordet „Mendelssohn“, som håndskriftets tidligere ejer David Simonsen med sin næsten ulæselige håndskrift har skrevet med blyant på indersiden af bindet, hvilket yderligere bekræfter, at det her omtalte håndskrift stammer fra Mendelssohns hånd. For første dels vedkommende drejer det sig om afskrifter efter ældre tryk. Mendelssohns fattigdom i hans yngre dage tillod ham ikke at købe bøger, hvorfor han skrev dem af til eget brug. Hans interesse netop for skriftet *Rûah Ḥen* skyldtes, at en af hans lærere, Israel Samosch (ca. 1700-1772) benyttede det ved sin undervisning i jødisk filosofi, specielt ved gennemgangen af Maimonides' ovennævnte filosofiske værk *Môreh ha-Nēvûkîm*. Samosch skrev endog en kommentar til skriftet, trykt sammen med det, i Jessnitz 1744 og flere gange senere.

Hvad den anonyme lærebog i algebra angår, er det vanskeligt at fastslå dens oprindelse. Forfatteren kunne være Mendelssohn selv. Men man må dog snarere antage, at der her atter er tale om en afskrift efter en bog, som kunne være forfattet af samme Israel Samosch, der også underviste Mendelssohn i matematik. Det vides med sikkerhed, at Mendelssohn har lavet en afskrift af Samosch' kommentar til *Juda ha-Levis* fremstilling af den jødiske teologi „Kusari“²).

Israel Samosch var en meget interessant mand og en af det 18. århundredes betydeligste jødiske lærde inden for matematik, fysik og astronomi, foruden i den talmudiske litteratur og i jødisk filosofi. Han var født i en lille by Bobrka ved Lemberg (Lwów) i Galizien og studerede ved Talmud-skolen i byen Zamość, ligeledes i Galizien, deraf hans navn. Han var navnefælle og jævnaldrende med Chasidismens stifter Israel, kaldet Bescht³⁾ (ca. 1700-1760) og oplevede denne stærkt emotionelt betonedede, pietistiske bevægelses hurtige og gennemgribende udbredelse i dens hjemegn. Men der var et svælg mellem Bescht's ekstatiske og anti-intellektuelle mysticisme og Israel Samosch' interesse for de eksakte videnskaber og hans fordybelse i den stærkt rationalistiske jødiske filosofi fra middelalderen med Maimonides i spidsen. 1740 rejste Samosch til Tyskland. I Berlin fandt han hurtigt venner, for hvem han blev lærer og vejleder i deres studier i matematik og jødisk filosofi, og gennem dem kom han i forbindelse med Lessing og kredsen omkring ham. Senere vendte han tilbage til Galizien og døde i byen Brody i stor fattigdom.

Vort håndskrift og konstateringen af dets nære tilknytning til den unge Mendelssohn i forbindelse med den netop antydede baggrund for dets tilblivelse åbner nye perspektiver i vurderingen af de aschkenasiske (dvs. central- og østeuropæiske) jøders åndelige situation i det 18. århundrede, som man plejer at fremstille som en periode i åndelig mørke og tranghed, og i opfattelsen af Mendelssohn som banebryder for oplysning og som den, der åbnede vejen for jøderne til tysk dannelse og europæisk kultur. Dette billede er udformet i de tyske jøders emancipationstid i det 19. århundrede. De sidste årtiers begivenheder og fremkomsten af nye momenter gør det imidlertid muligt og nødvendigt at tage hele dette spørgsmål op til revision.

Det som de jødiske forkæmpere for emancipationen, der har udformet disse forestillinger om de åndelige tilstande blandt jøderne forud for deres egen tid og især i det 18. århundrede, tilstræbte, var intet mindre end et brud med den jødiske fortid. De levede og troede endnu på de i oplysningstiden så meget omtalte idealer om broderlighed mellem menneskene på en fælles åndelig basis, nemlig den europæiske kultur i dens tyske fremtoning, og de byggede videre på de bestræbelser, som Mendelssohn og hans kreds udfoldede for at udbrede tysk dannelse blandt jøderne. De bestræbelser, som udgik fra Mendelssohn og hans tilhængere, et mindre antal velhavende jøder med en bred almen uddannelse og gode forbindelser med visse adelige og andre intellektuelle kristne kredse, hvor oplysningstidens idéer dyrkedes, udsprang af de samme motiver, som lå til grund for oprettelsen af de forskellige humanitære selskaber,

der kaldte sig „Bondevener“ og „Borgervener“, og som rekruteredes fra tilsvarende kredse i den øvrige befolkning som den mendelssohnske bevægelse blandt jøderne.

Forøvrigt bestod der flere forbindelser mellem den mendelssohnske kreds og Danmark ⁴). Til Mendelssohns nærmeste medarbejdere hørte Isak Euchel, født i København 1756, død i Berlin 1804, og Hartwig (Naphtali Herz) Wessely, født i Hamburg 1725, død s.st. 1805. Wessely kom som lille barn til København, hvor han forblev til 1774. Han hørte til en anset dansk familie. Begge stod de i forreste linie i den oplysningsbevægelse, som Mendelssohn var den ypperste repræsentant for. Euchel var således en af grundlæggerne af det hebraiske tidsskrift *Ha-meassef* (Samleren), der fik en afgørende betydning for den nyhebraiske litteraturs udvikling i sproglig og litterær henseende såvel som for den såkaldte Haskala's (oplysningsbevægelsens) udbredelse blandt jøderne i Østeuropa, medens Wessely med sin digteriske begavelse og beherskelse af det hebraiske sprog må anses som en af den nyhebraiske litteraturs klassikere, først og fremmest gennem det store værk *Schîré Tif'eret* (Sange til berømmelse), i hvilket han beskriver Israeliternes udgang af Ægypten med Klopstocks Messiede som forbillede. Dermed har han indført moderne europæiske former i den hebraiske litteratur. Ved at gribe ind i debatten om kejser Josef II's politik over for jøderne i det østrig-ungarske monarki til fordel for denne, fremskynder han den reformistiske udvikling inden for den europæiske jødedom. Wessely arbejder også med på den af Mendelssohn påbegyndte oversættelse af de fem Mosebøger til tysk med hebraisk kommentar.

Da første bind af denne udgave af Pentateuchen udkom i 1779, fremkaldte den en stærk protest fra rabbinernes side på grund af de utraditionelle synspunkter, der der kom til udtryk. Særlig kraftigt reagerede overrabbineren i Altona-Hamburg-Wandsbek Rafael Cohen (1722-1803). Som modtræk fik Mendelssohn sin ven August Hennings til gennem statsminister Ove Guldberg at opnå, at Christian VII og arveprins Frederik subscriberede på værket. Rafael Cohen, der som rabbiner i Altona var kongelig dansk embedsmand, måtte så dæmpe sin modstand. I 1799 trådte han tilbage fra sit embede i protest mod, at de danske myndigheder havde underkendt en af ham udstedt bandlysning, det eneste disciplinærmiddel, menighederne endnu havde tilbage af deres gamle selvstyre. Ved afskeden modtog han fra kongen en skrivelse med anerkendelse af hans virksomhed og en beklagelse af hans beslutning om at træde tilbage. Foruden kongehuset hørte også Kgl. Bibl. og en række privatpersoner, til subscriberne på Mendelssohns bibelværk.

Med hensyn til jødisk dannelse blandt de tyske jøder betegner det 18. århundrede et højdepunkt. Praktisk talt alle mænd og et stort antal blandt kvinderne kunne læse og mange også skrive hebraisk og den gren af det tyske sprog, som havde udviklet sig blandt de aschkenasiske jøder (jøde-tysk, i Østeuropa efterhånden udviklet til jiddisch). En hel række trykkerier rundt omkring i Tyskland udsendte et stort antal skrifter på hebraisk og jøde-tysk, som tildels kom i flere oplag, og mulighederne for en højere jødisk uddannelse, som altid har været tilstræbt som en religiøs pligt for alle inden for jødedommen, voksede stærkt netop i den periode gennem oprettelsen af flere store Talmud-skoler, således at en omfattende jødisk viden, endog lærdom, kunne træffes selv blandt menigmand rundt omkring i ghettoerne.

Hvad almen viden angår, så er der meget, der tyder på, at det ikke stod slet så dårligt til dermed blandt de tyske jøder, som emancipationens forkæmpere har fremstillet det. Det foreligger der mange vidnesbyrd om, både i den folkelige og lærde jødiske litteratur og på mange andre måder. Her skal kun anføres nogle få eksempler, som synes særlig vel egnede til at belyse forholdene, skønt de som sagt kun giver antydninger.

En videnskabsmand som David Gans er måske ikke noget udtryk for normen blandt de tyske jøder, men han udgør dog ikke noget enestående fænomen i sin tid. Han blev født i Lippstadt i Westfalen i 1541 og vandrede til Prag, hvor han studerede Talmud hos den kendte Rabbi Juda Löwe ben Bezalel („Der Hohe Rabbi Löw“), der opnåede europæisk berømmelse i forbindelse med den legendariske „Golem“-figur i Prag, en slags homunculus i ler, som Juda Löwe ifølge legenden skal have gjort levende ad magisk vej. Gans lærte ikke blot Talmud hos sin lærer, men også matematik og astronomi. Han korresponderede med Kepler og omgikkes på en venskabelig fod med Tycho Brahe, som fik ham til at oversætte de hebraiske partier af de Alfonsinske Tavler (astronomiske tabeller) til tysk. Gans skrev flere afhandlinger på hebraisk om matematiske og naturvidenskabelige emner samt et senere meget læst historisk værk *Zemah David* (Davids spire), i hvilket han ikke blot fortæller om jødernes historie, men også skildrer mange lande og bl. a. giver en indgående beretning om de hemmelige tyske Femedomstole. Han døde i Prag 1613.

Mere umiddelbart taler *Zēvī* Hirsch Koidanower om udbredelsen af almen europæisk dannelse blandt de tyske jøder. Koidanower var født i Wilno (Polen), men kom tidligt til Frankfurt am Main, hvor han blev til sin død i 1712. Han var kabbalist og en stor prædikant. I sit hovedværk *Kav ha-jäschār* (Det rette mål), forfattet i slutningen af det 17. århundrede, men trykt første gang 1705 og mange gange senere, beklager

han sig i bogens 82. kapitel bl.a. over, at man ikke mere lader børnene lære hebraisk og ikke sender dem i Talmud-skolerne. I stedet sender man dem i skoler, hvor de lærer fransk, italiensk (eller latin; det hebraiske ord *lōez* kan betyde begge dele) og andre sprog, dermed også underforstået litteratur o. a. Det, han beklager sig over, er ikke at børnene lærer fransk, men at man forsømmer den jødiske opdragelse.

Et halvt århundrede ældre er et vidnesbyrd, som man finder i en af de mest bemærkelsesværdige bøger i den jødiske litteratur fra nyere tid. Det drejer sig om Glückel fra Hamelns memoirer, skrevet på jøde-tysk. De er udgivet af D. Kaufmann: *Die Memoiren der Glückel von Hameln*, Frankf. a. M. 1896. Kgl. Bibl. ejer D. Simonsens håndeksemplar af denne udgave. Han har forsynet det med så mange randbemærkninger og noter, at det har antaget karakter af et håndskrift. En oversættelse af memoirerne er foretaget af Berta Pappenheim, *Die Memoiren der G. v. H.* Wien 1910, og af Alfred Feilchenfeld: *Denkwürdigkeiten der Glückel von Hameln*, aus dem Jüdisch-Deutschen übersetzt. Berlin 1913 og senere udg. Der foreligger nu også en oversættelse til engelsk: *The Life of G. v. H.*, written by herself. Transl. and edit. by B.-Z. Abrahams. London, East and West Library, 1962.

Glückel blev født i Hamburg 1645 og døde i Metz 1724. Hun blev gift med en købmand Chajim (Goldschmidt) fra Hameln og boede en tid lang i denne by. 44 år gammel blev hun enke og førte så sin mands omfattende forretninger videre med stor dygtighed. Af hendes 12 børn bosatte en søn, Josef (Jost, Just) sig i København, idet han giftede sig med en datter af hofjuveler Meir Goldschmidt (Stadthagen), tipoldefader til forfatteren af samme navn og en af grundlæggerne af den jødiske menighed her. I anledning af brylluppet i 1698 opholdt Glückel sig i København i et par uger, hvad hun kort omtaler i sine memoirer. Også Glückels ældste søn, Nathan Goldschmidt, bosatte sig i København. Han var gift med en datter af den meget ansete Elia Ballin i Hamburg, som blev stamfader til familien Ballin.

I sine memoirer åbenbarer Glückel sig som en højt begavet, kundskabsrig kvinde og en rig personlighed. Hendes foretagender bragte hende gennem det meste af Central- og Vesteuropa, og hun kom i berøring med talrige mennesker, som interesserede hende mere end hendes omgivelser. Hun fortæller fængslende og i en let stil om alt, hvad der berører hende og om hvad hun oplever og iagttaget, og det var en bevæget tid, hun gennemlevede. Hendes beskrivelse af den opstandelse, som Sabbatai Zvi's messianske bevægelse⁵⁾ fremkaldte blandt jøderne, er meget levende og af stor tidshistorisk værdi. Også den dansk-svenske

krig i 1650erne husker hun klart. Derom fortæller hun således ⁶⁾: „Følgende skete i min barndom, da jeg var omtrent 10 år gammel. Da førte kongen af Sverige krig mod kongen af Danmark, måtte Gud ophøje hans majestæt. Jeg kan ikke skrive meget nyt [derom], fordi det skete i min barndom, og jeg var et barn, som måtte sidde i barneskolen. Altså, på den tid boede vi i Altona under store bekymringer. Thi det var en så kold vinter, som ingen vinter havde været i 50 år. Man kaldte den „den svenske vinter“. Således kunne svenskerne komme over alle vegne, fordi det var så hårdt frosset til. På en gang, på en lørdag, kommer klageråbet: „Svensken kommer!“ Det var endnu tidligt om morgenen, alle lå endnu i sengen. Da sprang vi stakler alle ud af sengen og løb nøgne og bare, indbefattet os børn til byen [Hamburg] og måtte [der] søge hjælp dels hos portugisere ⁷⁾, dels hos borgere. Således opholdt vi os så i nogen tid [uden tilladelse], indtil min salig far opnåede [den], og han var den første [tyske] jøde, som igen bosatte sig i Hamburg. . . Krigen mellem Danmark og Sverige tog til i heftighed, og kongen af Sverige havde stor fremgang, så at han tog alting fra kongen [af Danmark] og kom til kongens hovedstad, i hvilken denne havde sin residens, og belejrede den. Og der manglede ikke meget i, at han havde erobret den, hvis kongen ikke havde haft så trofaste rådsherrer og undersåtter, som med gods og blod bistod kongen, måtte Gud ophøje hans majestæt, så at han beholdt det hele, med himlens hjælp. Det skete ganske bestemt altsammen med Guds hjælp, priset være Han, og priset være Hans navn, [Han] som har bevaret ham. Thi han var en nådig konge og en retfærdig og from konge, måtte Gud ophøje hans majestæt. Og vi jøder har haft det godt under ham. Til trods for at vi boede i Hamburg, har dog hver jøde [kun] skullet betale 6 rigsdaler i skat [og] ikke mere. Efter nogen tid kom hollænderne kongen til hjælp. De kom med deres skibe gennem Sundet og lavede et hul i (dvs. gjorde en ende på) krigen, så at der blev skaffet fred. Men Danmark og Sverige er stadig ikke gode venner. Til trods for at de er beslægtede og gifter sig med hinanden, ⁸⁾ stikler dog til til stadighed den ene til den anden“.

Lidt længere fremme i bogen skildrer Glückel så en episode, som har relation til vort emne. Hun fortæller ⁹⁾: „[Min fars første kone] døde og efterlod ingen børn med ham. Men hun havde i forvejen (dvs. i sit første ægteskab) en datter, således at min salig far gennem sin første kone fik en steddatter, som ikke havde sin lige hverken i skønhed eller i dyd. Fransk kunne hun [flydende] som vand, hvad der også engang var til nytte for min salig far. Min salig far havde nemlig fra en fornem person et pant for 500 rigsdaler. Efter nogen tid kommer så den for-

nemme mand sammen med to andre fornemme og vil indløse pantet. Min far nærer ingen mistro, og han går op for at hente pantet. Hans steddatter står ved cembaloet og spiller på det, for at tiden ikke skulle falde de fornemme herrer lang. De fornemme herrer står imens ved siden af hende og aftaler indbyrdes: „Når jøden kommer ned med vort pant, tager vi det uden penge og går vor vej“. Det sagde de på fransk og regnede ikke med, at pigen forstod det. Da så min salig far kom ned med pantet, begyndte hun at synge højt [på hebraisk]: „Endelig ikke pantet. Idag her, imorgen er han løbet væk“. Staklen kunne i skyndingen ikke finde på noget andet. Derpå siger min salig far til den fornemme herre: „Min herre, hvor er pengene?“ Og den fornemme svarer: „Giv mig pantet“. Så siger min salig far: „Jeg udleverer ikke pantet, jeg må først have pengene“. Så udbryder den fornemme herre til de andre: „Brødre, vi er forrådte. Tøsen må kunne fransk“ og løber med truende ord ud af huset. Den næste dag kom den fornemme herre alene gående og giver min salig far hans kapital med renter for pantet og siger: „De har nydt godt af Deres penge og har anlagt dem godt, at De har ladet Deres datter lære fransk“ og går derpå sin vej“.

I løbet af første halvdel af det 18. århundrede vokser antallet af jødiske akademikere i Tyskland. Flere og flere tyske universiteter, der tidligere ikke optog jødiske studerende, åbner sig nu for dem, ligesom flere jøder tager til udenlandske universiteter, i Leiden, i Padua og andre steder, for at studere medicin, naturvidenskaberne og filosofi. Dette forudsætter, at et tiltagende antal jødiske børn besøger ikke-jødiske skoler. På den anden side opstår der et voksende akademisk proletariat, idet de unge studerende efter opnået eksamen som jøder ikke fik ansættelse uden for ghettoen, således at de måtte ernære sig som sekretærer ved menighederne, ved at give undervisning, som bogtrykkere eller som handlende. Ofte gav de deres viden videre i form af afhandlinger på hebraisk eller tysk (med hebraiske bogstaver). Gennem deres virksomhed som lærere bidrog de til at udbrede almindelige kundskaber blandt jøderne, og som bogtrykkere leverede de læsestof af almindeligt indhold til den jævne læser, på tysk, skønt endnu trykt med hebraiske bogstaver. Et eksempel på et sådant skrift skal nævnes, hentet fra D. Simonsens samlinger.

Det drejer sig om et meget sjældent bind med titlen: *Couriöser Antiquarius, das ist: Allerhand auserlesene geographisch(e) und historische Merkwürdigkeiten, so in denen europäischen Ländern zu finden, aus berühmter Männer Reisen zusammengetragen*. Desværre er bindet ikke komplet. Det indeholder 82 blade af 93, slutningen mangler. Bogen er trykt i Neuwied a. Rh. i året

1752 af lægen Benjamin ben Salman Croneburg. Som titlen angiver, indeholder bogen en (kort) beskrivelse af en række lande og byer i Europa. Samme Croneburg havde i forvejen udgivet et tidsskrift på tysk (med hebraiske bogstaver): *Der grosse Schauplatz, lust- und lehrreiche, auch traurige und wunderliche Geschichten*, det første jødiske blad i Tyskland.

Lægen og bogtrykkeren Benjamin Croneburg stammede fra Homburg vor der Höhe ved Frankfurt a. M. Han fremstillede sine bøger i det „Hochgräfliche Buchdruckerei des Johann Balthasar Haupt“ i Neuwied. Dermed forholder det sig således. Blandt de forholdsvis mange trykkerier i Tyskland i det 18. århundrede, der producerede bøger med hebraisk tekst, var der kun et lille antal i jødisk eje, fordi det var forbundet med de største vanskeligheder for en jøde at opnå et privilegium. Man hjalp sig så på den måde, at typerne tilhørte den ikke-jødiske trykkeriejer, som engagerede jødiske trykkere, eller typemateriellet tilhørte en jødisk trykker, som slog sig sammen med en ikke-jødisk, der stillede sit apparatur og firmanavn til rådighed. Det sidste var tilfældet med Croneburg, som udsendte en række skrifter fra Haupt's trykkeri i årene 1748-1752.

Udsendelsen af de nævnte skrifter på tysk tyder på en vel forberedt læserkreds. De udkom, da Mendelssohn endnu var en ung og ganske ukendt mand, og en hel menneskealder før Mendelssohns tyske oversættelse af de fem Mosebøger (også med hebraiske bogstaver) udkom, i årene 1778-1783.

Det billede, der således fremkommer efter en nærmere prøvelse af de forskellige vidnesbyrd om jødisk åndsliv forud for emancipationen, viser, at tysk sprog, tysk dannelse og almindelig viden ud over det rent jødiske ikke var ukendt i ghettoen, og at man endog var meget modtagelig derfor. Mendelssohn og hans kreds var således ikke de store banebrydere, men snarere organisatorerne for en igangværende bevægelse.

Det, der bevirkede det store brud, var den omstændighed, at flertallet blandt jøderne før emancipationen, tiltrods for deres beredthed til at lære kulturen uden for ghettomuren at kende, lagde hovedvægten på jødisk dannelse, som udgjorde grundlaget for livet inden for de jødiske samfund med deres udefra påtvungne isolation, medens Mendelssohn og hans kreds i deres oplysningsiver meget stærkt betonedede den tyske dannelse. Emancipationstidens forkæmpere tog så skridtet fuldt ud og flyttede hovedvægten over på det tyske og det almene. Derom stod kampen inden for den tyske jødedom. Da rabbiner Samson Raphael Hirsch (1808-1888) i Frankfurt a. M. skabte den såkaldte „Ny-ortodoksi“ med devisen: Torah og også verdslig dannelse, så var det et forsøg på en syntese mellem de to kultursfærer. Først 30'erne og 40'erne i det 20. århundrede har flyttet den jødiske kulturdebat over på et andet grundlag.

NOTER

(1) Se om ham i *Fund og Forskning*, I (1954), s. 126. – (2) Se M. Kayserling, *M. Mendelssohn*, 1888, s. 11, anm. 2. – (3) Nærmere om ham og Chasidismen se: *Jødisk Mystik* ved R. Edelmann. Kbh. 1954, s. 136 ff. – (4) Se nærmere derom: D. Simonsen, *Mendelssohniana – aus Dänemark*, i: *Festschrift z. 70. Geburtstage M. Philippons*. Lpz. 1916, s. 213 ff. Se også: *Mindeskrift i Anledning af 100årsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. Kbh. 1914, s. 34 f. – (5) Se derom *Jødisk Mystik* ved R. Edelmann, s. 15 ff. – (6) Kaufmann, s. 25 ff. (Feilchenfeld, 4. opl., 1923, s. 16 ff.) – (7) I Hamburg havde kun jøder af spansk og portugisisk herkomst (sefardiske jøder) fast opholdstilladelse, jfr. *Fund og Forskning*, XII (1965), s. 42. – (8) Der tænkes måske særligt på, at Christian V.s søster Ulrikke Eleonore 1680 ægtede den svenske konge Carl XI. – (9) Kaufmann, s. 34 f. (Feilchenfeld, s. 21 f.).